

Veszprém megye Árpád-kori építészetének kutatási problémái

A KUTATÁS JELENLEGI HELYZETE

Veszprém megye hazánk középkori műemlékekben egyik leggazdagabb területe. Gazdag építészeti hagyatékáról azonban nagyon hiányos ismereteink vannak. Megyénk mai formájában egészen újkori képződmény, a középkori emlékekben ismertebb részét, a Balaton északi partvidékét, az elmúlt évtizedekben csatolták át Zalából.¹ A történeti Veszprém megye középkori, s ezen belül Árpád-kori építészetét azonban elsősorban a történeti megye határain belül kutatjuk. Ezen a területen a XV. század végén már 11 város, 11 vár és kb. 350 falu és lakott hely élt és létezett,² építészeti keretek között. A 11 várból hatnak az építését még az Árpádok korában kezdték meg. Kutatásaink szerint ugyanebben az időben a megye kb. 350 lakott helyén — Veszprém vára és városa kivételével — 8 szerzetesi kolostor és prépostság és kb. 190—200 városi és falusi templom állott³ a ma még ismeretlen számú világi épületek mellett.

Egy terület építészettörténetét az ott talált emlékek számbavételével, művészettörténeti és építészeti értékelésével szokás megrajzolni. Egy korszak építészetét azonban nem lehet történetileg és művészileg értékelni a megmaradt emlékek, élő-működő épületek, romok, vagy főleg múzeumokban őrzött kőfaragványok alapján még akkor sem, ha azok száma oly bőséges, mint Veszprém megyében. Építészettörténetet csak a kor, az általános eseménytörténet, a település-, a társadalom- és a gazdaságtörténet, és ezen túlmenően lehetőleg teljes építészetének ismeretében lehet vázolni, az akkor emelt épületek összességének — vagy legalább nagyobb részének és főbb típusainak — műfaji és funkcionális, alaprajzi és felépítménybeli sajátosságai, a felhasznált anyag és szerkezet, a tér- és tömegkialakítás és természetesen a felszíni, a stílárius jegyek ismeretében.

Veszprém megye középkori építészetének megrajzolásához mindeddig csak a kezdő lépéseket tettük meg. A Műemléki Felügyelőség évek óta folyó és országos méretű műemlékrevíziója megyénket is átfésülte és számbavette a ránkmaradt építészeti anyagot. A Műemléki Felügyelőség elmúlt tíz évi ásatási és helyreállító munkája és a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság keretein belül évek óta folyó kutató munka azonban számtalan épületről derítette ki a közismertnél korábbi eredetét. Nemegyszer találtunk semmitmondó késő-barokk, vagy falusi eklektikus vakolat alatt rejtőző értékes középkori részleteket, sőt egész épületeket, egyháziakat és világiakat egyaránt. Ehhez azonban a

helyszíni terepbejárások, az állandó megfigyelés mellett szükséges a hozzáférhető, a megye középkori építészetére vonatkozó kiadott és kiadatlan levéltári okleveles anyag, az újabbkori feljegyzések, kéziratok térképek és az elmúlt 50 év régészeti megfigyeléseinek összegyűjtése, nem utolsósorban pedig az ismert, ma is meglévő vagy régészeti feltárásokból előkerült építészeti emlékek elemzése, építészeti jellegű feldolgozása. A munka még folyik, a kutatás pedig napról-napra újabb eredményeket hoz.

A végleges értékeléshez elsősorban ismernünk kellene Veszprém megye középkori történetét és településtörténetét, amelynek feldolgozásában a megye régészeti topográfiájának gyűjtőmunkája nyomán most már reménykedhetünk.⁴

A fentiek előrebocsájtása után nyilvánvaló, hogy a megye középkori építészettörténetének felvázolása rendkívül sokrétű, komplex feladat, tisztázásához a történettudomány szinte minden ágának eredménye szükséges.

Mindezek tudatában — mint a megye építészetét kutatók egyike — első lépésként tettünk kísérletet a történeti Veszprém megye középkori egyházak helyeinek összegyűjtésére. Vizsgálódásaink középpontjába a középkor legjellegzetesebb épületét, a templomot állítottuk, mint olyan épületet, amely Veszprém püspöki székesegyházától a kis falusi templomokig a megye területén már a magyar állam kialakulásának első három századában is mindenütt megtalálható.⁵

Gyűjtőmunkánkból levonható elvi következtetéseinket szeretnénk itt röviden vázolni abban a tudatban, hogy a kutatás összetett, komplex volta eredményeinket még sok mindenben bővítheti, vagy módosíthatja. Véleményünk szerint azonban eddigi kutatásainkból is vonhatunk le olyan következtetéseket, amelyek az építészettörténet önálló kutatási eredményeivel segíthetik a társtudományokat, esetleg csak egybevágnak immár eleve ismert történeti adatokkal, esetleg kiegészítik, sőt — esetleg alapvetően módosíthatják azokat.

Az elmondottakat példákkal is igazolhatjuk. A tihanyi volt bencés kolostortemplom külső felújítását megelőző falkutatás alkalmával 1965-ben talált XI. századi palmettás vállkő kora egybevágnak a kolostor közismert 1055-ös alapításával, s így szervesen egészíti ki egy ismert történeti adatot.⁶ Ugyanígy, történeti kutatás eredményeit egészíti ki az a kép, amely Veszprém városának korai építészetéről bizonyítja azoknak az államalapítás előtti, vagy azzal egyidejű létét és vele püspökségének talán legkorábbi voltát.⁷ A két téma összekapcsolása, a Veszprém és Tihanyban talált XI. és XIII. századi

kőfaragványok pedig azt látszanak bizonyítani, hogy a két hely szoros építészeti kapcsolatban volt egymással és ennek a kapcsolatnak további kutatása fontosságában túlnő Veszprém megye határain.⁸

A MEGYE XI. SZÁZADI ÉPÍTÉSZETÉNEK PROBLÉMÁI

Veszprém megye településtörténeti kutatásának feladata, hogy a történeti megye kialakulását megállapítsa. Árpád-kori építészetének felvázolásához azonban elengedhetetlen, hogy ezzel, az építészettörténeti kutatás feladatai közé semmiképpen sem sorolható, de a vizsgált területet alapvetően meghatározó témával legalább futólag ne foglalkozunk.

Tudjuk, hogy Veszprém megye eredetileg jóval kisebb volt, mint amekkorának azt az 1488-as adóösszeírás lehatárolja, hiszen a Bakonyerdő királyi uradalmából alakuló erdőispánság, — majd Bakony megye — csak a XV. században olvad be teljesen Veszprémbe.⁹ Azt is tudjuk, hogy a legelső, fellelhető írásos adatok idejétől kezdve a megye területe két egyházközpontozott: a veszprémi és győri püspökséghez tartozott. A kora Árpád-kori építészet kutatásához mindkét tény rendkívül fontos. Történettudományunk megállapítása szerint ugyanis az államalapítás korában minden vár megyéje területileg azonos volt a várhoz tartozó főesperesség területével.¹⁰ A veszprémi főesperesség pedig a XIV. századi pápai tizedjegyzékek¹¹ és egy 1550-ből fennmaradt plébánia-összeírás¹² alapján a város távolabbi környékét a bakonyi erdők aljái és a Balatont körülölelve a Mezőföld Sió és Sárviz közötti szakaszát foglalta magába. A történeti Veszprém megye nyugati része, a Bakony nyugati alja és maga az erdővidék is a győri püspökség pápai főesperességéhez tartozott.¹³

Nem tartjuk feladatunknak, hogy mindebből településtörténeti következtetéseket vonjunk le, de úgy véljük, a szentistváni Veszprém megye csak a veszprémi főesperesség területével volt azonos, a Pápa-Somló vidéki királyi és királynéi uradalom a Bakonnyal együtt külön-külön időben, de később kerül Veszprém közigazgatási hatáskörébe.

Árpád-kori építészetünk indításait a királyi megyék központjaiban kell keresnünk. Ezek a központok, a királyi várak, egyben egyházi központok is, ahol feltehetően legelőször épülnek templomok, méghozzá a vár egyházi vezetője, a később főesperesnek nevezett presbiter vezetésével, a vár ispánjának segítségével. Veszprémben ezt a munkát maga az uralkodó és az általa alapított püspökség végezte,¹⁴ s így a presbiterre valószínűleg csak a 10 falunkénti egy templom felépítésének feladata hárult. A pápai főesperesség korai helyzetét nem ismerjük. Pápa királynéi birtok,¹⁵ elképzelhető, hogy első templomát Veszprémhez hasonlóan az uralkodóház emeltette, presbiterére itt is a veszprémivel azonos feladatot várt. A térítést és nyomában az első templomok felépítését tehát a megye presbiteré irányítja, nemegyszer az ispán fegyveres, hatalmi támogatásával. Ha pedig ez

így van, akkor az első falusi templomokat a királyi vár alá tartozók, a várnépek falvaiban, a korai egyházi birtokokon és a királyi magánbirtokokban kereshetjük. Hozzájuk csatlakozhattak az uralkodóhoz hűbb nemzetségek, azok, amelyek Géza fejedelem vagy István király jóvoltából jutottak magánbirtokhoz.

Minderre Mezey Lászlónak Csútmonostor alapítástörténetéről írott tanulmánya hívta fel figyelmünket.¹⁶ Gondolatmenetének folytatásaként merül fel kérdésünk: kereshető-e építészeti összefüggés a királyi vár, az ispán és a telepítést irányító presbiter központi temploma és a 10 falu temploma között? Veszprém és Pápa XI. század eleji templomainak alaprajza és felépítménye ismeretlen, mégis feltesszük a kérdést, lehettek-e példaképei a 10 falu által építtetett vidéki templomnak? Falusi templomaink építéskor szolgálhatott-e például a telepítési központ főesperesi temploma? Az egyházi központban a királyi család vagy a püspök által építtetett korai templomok és az első falusi templomok között volt-e olyan építészeti összefüggés, mint amilyen a XIII. században már megfigyelhető a nagy nemzetségi monostorok és a kialakuló kisenemességnek az azok mintájára építtetett nemzetségi vagy családi temploma között?¹⁷

Veszprém megye XI. századi építészetének első és legfontosabb tisztázandó feladata tehát a történeti megye két térítési központjának: Veszprém és Pápa korai templomainak kutatása.

Az itt vázolt kérdéscsoport azonban a térítésnek és az ezt követő építkezésnek, tehát a megye korai építészeti kutatásának csak egyik oldala. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk az ugyancsak I. István király által alapított korai egyházi testületek: káptalanok és kolostorok tevékenységét. A térítésnek, az ezt követő építkezésnek legalább olyan számottevő központjai és irányítói, mint a püspökségek.¹⁸

Megyénk területén, a veszprémi főesperességen belül, a fehérvári káptalan és a veszprémvölgyi apácakolostor az a testület, amelynek több falura kiterjedő birtokain kereshetünk korai templomokat. A pápai főesperességben a győri püspökség, mellette a vásárhelyi apácakolostor, a béli és nem utolsósorban a pannonhalmi monostor birtokait kell megvizsgálunk. Természetesen azonban az is lényeges számunkra, hogy milyenek lehettek a veszprémvölgyi görög és a vásárhelyi apácakolostor vagy a bakonybéli kolostor templomai, ezért ezek kutatása legalább olyan fontos lenne, mint az egyházigazgatási központoké.

A kutatás harmadik ágát a királyi magánbirtokokon történő építkezések, s végül — amint jeleztük már — a negyedik témakört a birtokos nemzetségek építkezéseinek vizsgálata jelenti. Az utóbbiakkal tulajdonképpen már át is lépünk a megye építészetének következő korszakába.

Csak ezután lehet ezek kétségtelenül meglévő kuszárgázását követni, de ehhez a településtörténet segítségével először azt kell tisztáznunk, mely falvakban kereshetjük első vidéki templomainkat. A betelepülést és a korai birtokviszonyokat figyelve lehetne követnünk a térítést és ennek nyomán a falusi templomépítést az államalapítástól a XII. századig. Mindezeket felderítve

tudnánk csak feleletet adni a fenti kérdésekre és csak a felelet birtokában tehetnénk meg az első kísérletet, hogy megrajzoljuk megyénk középkori építészetének megindulását és kibontakozását.

A ránkmaradt műemlékek vizsgálata és az egyházas helyekre vonatkozó történeti adatok feldolgozása alapján Veszprém megye államalapításkori építészetéről a következő, vázlatos kép alakult ki előttünk: A veszprémi püspökség alapítása és ezzel együtt első templomainak felépítése valószínűleg már az ezredforduló előtt megtörtént. A XI. század első évtizedeiben épültek fel a veszprémvölgyi és a vásárhelyi apácák, a béli apátság és feltehetően Pápa első templomai. A század közepén Veszprém székesegyháza talán már át is épül, ahogy ezt Tihannyal rokon palmettás kövei bizonyítani látszanak. Tudjuk, hogy ugyanekkor Veszprém, Pápán, Zircen királyi lakóhely állott, sőt Veszprém állnia kellett a vár falainak is. Az így egyidőben induló egyházi és világi építéset most említett első emlékeit alig ismerjük, de tudjuk, hogy királyi építésűek voltak.

Veszprém és Pápa környékén, a veszprémi és a pápai főesperesség területén egyaránt találunk olyan korai templomokat, amelyeket a király (Zirc, Porva, Sóly és Lövöld), a veszprémi egyház (Hajmáskér, Ósi), vagy a győri püspökség építkezéseinek (Tapolcafő) tulajdoníthatunk. A korai kolostorok, főleg Pannonhalma templomépítő tevékenységéről XI. századi adataink is vannak: Veszprémvarsány Szt. Adalbert egyháza 1080 körül már állott. A veszprémvölgyi apácák korai templomai közé sorolhatjuk Vörösberény, Kenese és Padrag, a vásárhelyi apácáké közé pedig Vásárhely és Iszkáz egyházait. A fehérvári káptalannak a bakonyi Téstől a Balaton déli oldalán Fokszabadiig terjedő birtokain felépült középkori templomok (Tés, Rostás, Küngös Vilonya, Dég, Fokszabadi) közül ma még nem tudjuk, melyek voltak koraiak, de XI. századi építetöink között kétségtelenül ök is ott voltak.

A veszprémi vár birtokain épített templomokról alig tudunk valamit, de a korai várbirtokokról sincs teljes képünk. Közéjük sorolhatjuk az elpusztult Peszej Szt. Kozma és Damján templomát, amelynek titulusa korai eredetre utal és talán a várjobbágyi eredetű Szentkirályszabadja első templomát.

Pápa környékének, a pápai királyi és királynéi uradalom falvainak XI. századi templomairól még kevesebbet tudunk, de valószínűleg nem tévedünk, ha az uradalom szolgálattevő falvaiban: Takácsiban, Kovácsiban, Szakácsiban stb. és a hasonló jellegű falvakban keressük az első falusi templomokat. Mellettük valószínűleg már ebben az időben megindul a várjobbágyi és a megmaradó, vagy adományozott nemzetségi falvakban is a templomépítés.

A XII—XIII. SZÁZADI ÉPÍTÉSZET KÉRDÉSEI

A XII. század közepétől könnyebb a kutatás helyzete. A sűrűsödő okleveles adatokból és a nem kis számban ránkmaradt emlékekből már könnyebben tehetünk ki-

sérletet megyénk építészetének tisztázására. A XII—XIII. században már évszámokkal, feltárt vagy ma is romosan és átépített formában álló templomok alaprajzaival, anyaguk, szerkezetük, tér- és tömegképzésük, stílári részleteik sokaságával nagy vonalakban időrendben is ismerjük az építészet alakulását.

Nem ismerjük azonban egyenként az épületeket, sem a nagy templomokat, sem a kicsiket. A megye területének románkori építészetéből kimerítő, mindenre kiterjedő részletességgel alig valamit dolgozott fel a szaktudomány. Ezért ismeretlenek előttünk a nagy építési központok, az ebben az időben is építettett királyi és nemzetségi monostorok (Jásd, Hánta, Zirc, Gyulafirátót, Veszprém), ezek és a falusi templomok építészeti összefüggései és ezért nem tudjuk, hogyan és milyen hatások alapján épült be a megye teljes területe az Árpád-kor végére falusi templomokkal, milyenek voltak azok és kik voltak építetöi és építöi.

A XII. századtól — bár erre az időre vonatkozó adataink is nagyon hiányosak — a megye területének nagyobb építkezéseit közelebbről is ismerjük. Az Atyusz nemzetség által a XI—XII. század fordulóján Almádon felépített nemzetségi monostor a középkorban ugyan Zala megye területén állott, de a Veszprém nagy birtokokkal rendelkező Atyuszoknak olyan templomairól is tudunk, amelyek építése talán összefüggésben van a monostorral (Verestó, 1121.).

A Csák nemzetség kezében levő Keleti-Bakonyban, a nemzetség itteni ágának központi szállása: Dudar közelében, Jásdon felépített monostor alapítöit a Csákok között kereshetjük. Kapujának megmaradt kövei alapján a pécsi mőhelyhez kapcsolhatjuk, közelebbről pedig feltehetően a Csákok nagy monostorához, Vértesszentkereszthez. Ez a stílusrányzat nyomot hagyott falusi templomainkon is, ahogy ezt Csajág középkori templomából származó szalagfonatos kő bizonyítja. Feltételezésünk szerint ebben az időben és ebben a stíluskörben épült fel a Bakonyban a királynéi alapítású Hánta nyomtalanul elpusztult prépostsági temploma is.

A III. Béla király által alapított zirci cisztercita kolostor képviselte a század második felében Veszprém megyében is megjelenő francia hatású korai gótikát. Az apátság birtokain egykor álló falusi templomokat nem ismerjük, de feltételezzük, hogy az új formák XIII. századi elterjedésében Zircnek is jelentékeny szerepe lehetett.

A XIII. században a megye keleti és déli területén szinte mindenütt a franciás ízlésű későromán építészet emlékeit találjuk. Átéül Veszprém székesegyháza és a mellette álló Szt. György kápolna, az utóbbi az esztergomi építkezések hatását tükrözi. Pannonhalma század eleji átépítéséhez kapcsolhatjuk a veszprémi építkezésekkel is rokon tihanyi maradványokat. Tihany ugyancsak Zala megye területéhez tartozott, de birtokai Veszprémbe is átnyúltak és azok templomain éppügy megtaláljuk a Pannonhalma hatásából levezethető cisztercita alapformákat, mint akár a veszprémvölgyi apácák, akár a fehérvári káptalan XIII. századi falusi templomain: az egykori zalai parton álló Révfölöptől Aszófő-Kövesd templomromján át a Balatonfüzfő-mámai

romig, a litéri templom kapujáig és Vilonya barokkban átépített templomáig. A század közepe táján épült fel az ugyanebbe a stíluskörbe tartozó, a Rátót-nemzetség rátóti premontrei monostora.

A megye nyugati részében a XIII. századtól az eltérő földrajzi, gazdasági és társadalmi viszonyok miatt más építészeti kép tárul fel előttünk. A keleti rész, a veszprémi főesperesség területe, a XIII. századra teljesen betelepül, szinte teljes egészében összefüggő egyházi nagybirtok lesz. Ezért találunk itt már ebben az időben szinte minden faluban templomot. A Bakonytól nyugatra is találunk jelentékeny egyházi birtokot, de ezek a vásárhelyi apácák és északon Pannonhalma összefüggő nagybirtoka kivételével eléggé szétszórtan helyezkedtek el. A pápai főesperesség területére az egyházi nagybirtokkal szemben a kisnemesi falvak nagy tömege jellemző. Ezek közül több helyen volt már románkori templom is (Béb, Borszöröcsök, Kerta, Kéttornyúlak, Lovászpatozna, Nemesszalók stb.). A rendelkezésünkre álló adatokból azonban úgy látszik, hogy a terület betelepedése még a XIV. században is tartott, templomai pedig inkább ebben az időben, és már gótikus stílusban épültek.

Az ezen a területen fennmaradt Árpád-kori templomok (Apácatorna, Kerta, Kéttornyúlak, Lovászpatozna, Somlószőlős stb.) a megye keleti részének építészeti

képével ellentétben Nyugat-Dunántúl, Zala és Vas megye későromán építészetével rokonok.

A teljesség kedvéért említjük meg végül, hogy a megye XIII. századi építészetének ma még alig ismert, de jelentős része lehetett a tatárjárás utáni évtizedekben felépített számos kővár. A veszprémi várban folyó építkezéseket nem ismerjük, de feltételezzük, hogy nem lehettek jelentéktelenek, ahogy ez az egykori királynéi vagy püspöki palotához tartozó, kétszintes Gizella-kána építészeti kiképzéséből következtethető. A várak közül Hölgykő várát valószínűleg a király, a Bakonyt birtokló Csák nemzetség pedig Bátorkőt, Cseszket, Ugodot és Somlót építtette, az Atyusz nemzetség vagy az őt birtoklásban követő Igmánd nemzetség pedig Essegvárát. Valamennyi annyira romos vagy átépített formában maradt ránk, hogy románkori részeit ma már csak régészeti kutatással lehetne megtalálni, mint ahogy a világi építészet esetleges egyéb emlékeit is csak ásatással lehetne feltárni és megismerni.

Ezzel a rövid felsorolással vázoltuk is a problémákat és velük a feladatokat. Szeretnénk azonban megjegyezni, hogy románkori építészetünk kutatási problémáiról mindezek nemcsak Veszprém megye területére jellemzők, hiszen az Árpád-kori Magyarország területén kisebb-nagyobb eltérésekkel azonos módon alakult az építészet helyzete.

Koppány Tibor

JEGYZETEK

- ¹ Ha-Kovacsics: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964., 25.
- ² Csánki III. 201—261.
- ³ Koppány T.: Középkori templomok és egyházak helyek Veszprém megyében. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 6. 1968.
- ⁴ Veszprém megye monografikus feldolgozása mind a mai napig nem készült el, pedig a múlt századtól kezdve számtalan kísérlet történt erre.
- ⁵ Koppány i. m.
- ⁶ Krámer M.—Tóth S.: A tihanyi apátság templom és kolostor 1965. évi felújítása. Műemlékvédelem 1966., 237.
- ⁷ Németh Péter: Az első magyar egyházmegye kialakulásának kérdéséhez. Székesfehérvár évszázadai. I. 1967., 117—123.
- ⁸ L. S. jegyzet. A témával Tóth Sándor foglalkozik, s arról szóló tanulmánya „A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei” 6. kötetében jelent meg.
- ⁹ Pesty Frigyes: A bakonyi erdő ispánság. Sz. 1876., 296—301.
- ¹⁰ Györfly György szerint ez legkésőbb 1009-ben következett be területünkön, amikor a királyi megye korábbi megszervezését követően megtörtént az egyházmegyék határrendezése is. L. Székesfehérvár évszázadai. I. 1967., 23.

- ¹¹ Mon. Veszpr. II. 65, 73, 80.
- ¹² OL. Kamarai lt. Acta eccl. fasc. 19. no. 14. (Kiadva: Bunyitay—Rapaics—Karácsonyi: Egyháztörténeti emlékek a magyar hitújítás korából. V. 454—462.)
- ¹³ Ortvy Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. I. Bp. 1891., 316—318.
- ¹⁴ Korompay György: Veszprém, Bp. 1957., 16—19.
- ¹⁵ Csánki III. 214.
- ¹⁶ Mezei László: Csütmonostor alapítástörténete és első oklevelei. (1264—1271.) TBM. XV. Bp. 1963., 10—11.
- ¹⁷ Entz Géza: A csarodai templom. Műv. tört. Ért. 1955., 210.
- ¹⁸ A magyarországi művészet története. Bp. 1956., 20. (Dercsényi D.: A honfoglalás és az államalapítás korának művészete.)

Forschungsprobleme auf dem Gebiet des Komitats Veszprém im Zusammenhang mit Baudenkmalern aus der Zeit der Árpáden

Die heutigen Grenzen des Komitats Veszprém sind das Ergebnis der in den letzten Jahrzehnten stattgehabten Neuordnungen der Verwaltungsgrenzen. Eben deshalb befinden sich die mittelalterlichen Baudenkmalern nicht innerhalb der heutigen, sondern der historischen Komitatsgrenzen.

Das Komitat aus der Zeit des ausgehenden Mittelalters war ebenso wie das heutige nur verwaltungsmäßig eine Einheit, geographisch, wirtschaftlich und historisch war sein

Gebiet durchaus kein einheitliches Gebilde. Zur Zeit der Staatsgründung wurde der ursprüngliche Gebietsumfang des Komitats von der räumlichen Ausdehnung des zum Bistum Veszprém gehörigen gleichnamigen Hauptdekanats bestimmt, also von einer kirchlichen Verwaltungsorganisation, die zeitlich mit der weltlichen Komitatsverfassung des Landes zusammenfiel. Gegenüber den weltlichen Verwaltungsgrenzen blieben die kirchlichen während des ganzen

Mittelalters unangetastet, sie sind also die ursprünglich gewesenen Verwaltungsgrenzen des Komitats. Sie umfassen die weitere Umgebung der Stadt Veszprém bis zum Bakony-Wald, zusammen mit dem Gebiet der Landschaft „Mezőföld“ um den Balaton und zwischen den Gewässern Sió und Sárviz. Ursprünglich war der westliche Teil des historischen Komitats Veszprém selbständige Krondomäne mit dem Hauptort Pápa. Als kirchenrechtliches Verwaltungsgebiet bildete dieser Gebietsteil aber das zum Bistum Győr gehörende Hauptdekanat Pápa und erstreckte sich von den westlichen und nördlichen Abhängen des Bakony-Gebirges bis zum Marcal-Fluß. Wahrscheinlich wurde dieses Gebiet erst im XII. Jahrhundert der Verwaltungshoheit des Komitats Veszprém unterstellt. Das dazwischen gelegene Waldgebirge war ursprünglich ebenfalls Krondomäne, also eine königliche Pfalz, später bildete es eine Gespanschaft und nachher mit dem Namen „Komitat Bakony“ eine selbständige Verwaltungseinheit, die aber erst im XV. Jahrhundert im Komitat Veszprém aufgegangen war.

Die historische Entwicklung dieser drei mittelalterlichen Gebietseinheiten, ihre wahlverwandten oder wahlfremden Eigenheiten sind auch bestimmend für die in ihren Baudenkmalern, bzw. in dem chronologischen Ursprung des Baugeschehens zuweilen in Erscheinung tretenden Probleme.

In den Mittelpunkt unserer Betrachtungen stellten wir die Kirche, also das charakteristischste Bauobjekt des Mittelalters. Die Kirche ist nämlich – von der bischöflichen Kathedrale zu Veszprém bis zur kleinen Dorfkirche – in den ersten drei Jahrhunderten des neugegründeten ungarischen Staatswesens auf allen drei Teilgebieten des historischen Komitats bereits überall gegenwärtig. Die architektonische Gestaltung nahm gleichzeitig mit der Christianisierung ihren Anfang und diese fiel eben zeitlich mit der Staatsgründung zusammen. Ausgangspunkte dieser Bekehrungsmission waren Veszprém und Pápa. Demnach müssen auch alle Problemforschungen der Architektur zur Zeit der Árpáden bei den Kirchenbauten dieser beiden Hauptdekanatszentren beginnen. Als nächster Schritt auf diesem Wege folgt dann die Erforschung, auf welche Weise die architektonischen

Ausstrahlungen der beiden Zentren eindeutig auch anderswo wirksam waren. Wir möchten auch nachweisen, daß die ersten Dorfkirchen in den Dorfsiedlungen des Komitatssitzes, der auch Sitz des Hauptdekanats war, der königlichen Burgherrschaft, auf dem Gebiet der ersten Krondomänen und kirchlichen Besitzungen und nachher auf den Siedlungsstellen der königstreuen Gefolgsleute oder aber auf den vom König gestifteten Latifundien anzutreffen sind. Bauherren waren also im XI. und XII. Jahrhundert auf dem Komitatsgebiet – nach den Direktiven des Erzdechanten der Diözese – der Gespan der Komitatsburg, das Diozesankapitel, die Benediktinerklöster der Frühzeit, ja sogar die königliche Familie und ihre Gefolgschaft. Von ihren Kirchenbauten ist bis heute kaum etwas bekannt, ja selbst das nicht, ob Holz oder dauerhafteres Material als Baustoff zur Verwendung gelangt war. Man wird auch untersuchen müssen, wie sich die Bauweise dieser Frühzeit in das Allgemeinbild der in Ungarn damals herrschenden Architektur einfügt.

Aus dem von Mitte des XII. Jahrhunderts immer zahlreicher verfügbaren Urkundenmaterial sowie von den in gar nicht geringem Umfang erhalten gebliebenen Baudenkmalern kann das architektonische Bild des historischen Komitats schon viel leichter rekonstruiert werden. Die von den Königen und Feudalherren gestifteten Benediktiner-, später auch Zisterzienser- und Prämonstratenserklöster sind in ihrer Bauweise Vorbilder für die Kirchenbauten der im Komitat begüterten Adelsgeschlechter. An dieser Bautätigkeit beteiligt sich natürlich auch die Kirche. Hierfür zeugen auch – außer den Jahren des Baugeschehens – Zug um Zug die freigelegten Fundamente und die steinerne Ornamentik in reicher Fülle. Aus all diesem können wir auf die chronologische Reihenfolge des Baugeschehens schließen. Allerdings sind uns bis jetzt die Zusammenhänge zwischen den großen baulichen Zentren und den kleinen Dorfkirchen unbekannt geblieben. Auch wissen wir nicht, auf welche Weise und unter welchen Einflüssen fast auf dem ganzen Gebiet des Komitats bis Ende der Árpádenzeit die vielen Hunderte Dorfkirchen entstanden sind.

Tibor Koppány

Les problèmes de recherches de l'architecture de l'époque arpadienne dans le département de Veszprém

Les limites récentes du département de Veszprém furent établies il y a quelques décennies par règlements d'administration publique. Il est évident que nous devons chercher les monuments de l'architecture médiévale non pas dans ces limites mais dans celles du comitat historique.

Mais le comitat de Veszprém, à la fin du Moyen Age constituait, de même qu'aujourd'hui, une unité administrative: des points de vue géographique, économique et historique il ne présentait pas un territoire homogène. Au moment de la constitution de l'Etat, c'est l'archidiaconé de Veszprém appartenant à l'évêché de Veszprém, dont une organisation ecclésiastique — établie parallèlement à l'organisme départemental — qui définit la contenance du comitat primitif. Les limites de celui-ci — à l'opposé des limites administratives — resteront inchangées au cours du Moyen Age et garderont l'état primitif. Son territoire comprenait les environs plus lointains de la ville de Veszprém, jusqu'à la forêt de Bakony, y compris la Mezőföld, embrassant le Balaton et encadrée par le Sió et la Sárviz. La partie ouest du comitat historique était au début terre royale détachée, avec la ville de Pápa au centre. Ce territoire compris entre les pentes ouest et nord de Bakony et la rivière Marcal, constitue — dans l'administration ecclésiastique — l'archidiaconé de Pápa, dans le diocèse de Győr. C'est au XIIe siècle qu'il devait être englobé dans le département de Veszprém.

Le pays montagneux couvert de bois qui enclave entre les deux autres fut aussi domaine royal au commencement, puis devint comté pour constituer enfin une unité administrative nommée département de Bakony qui ne s'engloba dans le département de Veszprém qu'au XVe siècle.

C'est l'évolution historique — homogène au Moyen Age — de ces trois unités et leurs caractéristiques identiques ou différentes qui définissent les problèmes éventuels de l'architecture de même que la chronologie de celle-ci.

Nous avons mis au centre de nos recherches l'église, le type architectural le plus caractéristique du Moyen Age. Car, en effet, à partir de la cathédrale épiscopale de Veszprém jusqu'à la modeste église de village, nous retrouvons cet édifice partout sur le sol de ce comitat triparti, même aux premiers siècles de l'Etat hongrois. L'architecture du département prend naissance au même moment que l'évangélisation, commencée tout d'un temps avec la fondation de l'Etat. L'évangélisation avait deux centres: Veszprém et Pápa. Parmi les problèmes que posent les fouilles architecturales, le plus important est celui des travaux de construction de ces deux centres archidécanaux. Notre pas suivant sera de retrouver l'influence incontestable qu'exercèrent ces deux centres, et nous nous sommes proposé de prouver que les premières églises furent construites dans les villages soumis au chef-lieu du département — qui était en même temps

le siège archidécane — dans les villages au fort royal, des domaines royaux ou ecclésiastiques, puis aux résidences des gents royalistes ou bien dans leurs domaines reçus en fiefs. Aux XIe—XIIe siècles, dans le département de Veszprém ce sont — sous la direction de l'archidiacre de l'évêché le *comes* du fort départemental, l'évêché, les premiers monastères bénédictins, même la famille royale et les seigneurs terriens royalistes. Nous ne savons encore presque rien de leurs églises, nous ne savons même pas si elles furent bâties en bois ou en dur. Il faudra examiner comment l'architecture du département de Veszprém s'intégrait à l'ensemble architectural du pays.

Dès le milieu du XIIe siècle, grâce aux données des diplômes de plus en plus nombreuses et aux monuments qui

nous sont restés en grand nombre, il est plus aisé de reconstruire l'histoire de l'architecture. Les monastères bénédictins, puis cisterciens et norbertins, construits à l'ordre du roi ou des gents terriens furent suivis par les églises élevées par la couche en formation de la noblesse du département, et entre-temps évidemment, l'activité constructive des organes ecclésiastiques ne s'arrêtait pas. Nous connaissons déjà cette période, ses dates, sa chronologie, grâce à la masse des sous-œuvres mis à jour, des pierres sculptées, mais nous ne connaissons les relations entre les grands centres architecturaux et les églises de campagne, nous ne savons pas comment et sous quelles influences le territoire presque entier du département se couvrait, à la fin de l'époque arpadienne, de centaines des églises de campagne.

Tibor Koppány

ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ С ИССЛЕДОВАНИЕМ АРХИТЕКТУРЫ ПЕРИОДА АРПАДОВ В КОМИТАТЕ ВЕСПРЕМ

Настоящие границы комитата Веспрем определены административным урегулированием, проведенным в последние десятилетия. Средневековую архитектуру комитата, естественно, нужно исследовать не в пределах этих новых, а в пределах исторических границ комитата.

Комитат Веспрем в конце средневековья так же, как и теперь, был административной единицей. В географическом же, хозяйственном и историческом отношении он не был цельной территорией. Древнейшие границы комитата определил сформировавшийся во время образования государственности вместе с организацией комитатской власти церковный механизм, а именно: веспремское архидиаконство, входящее в состав веспремского епископата. Границы его, в противовес административным границам, оставались неизменными в течение всего средневековья и сохранили первоначальное положение. Территория его включала город Веспрем с его дальними окрестностями, доходила до лесов Баконя, охватывала Балатон вместе с территорией Мезэфельд, расположенной между Шио и Шарвизом. Западная часть исторического комитата Веспрем с самого начала являлась королевским владением с центром в Папе. Эта территория простиралась от западного и северного склонов Баконя до реки Марцал и в административно-церковном отношении принадлежала к папайскому архидиаконству дьёрского епископата; в XII веке она административно стала частью комитата Веспрем. Горная местность, расположенная посередине этих обеих территорий, вначале тоже являлась королевским владением, затем губернаторством, затем самостоятельной административной единицей под названием комитат Баконь, и только в XV веке вошла в комитат Веспрем.

Историческое развитие этих трех административных единиц, черты сходства или различия и определяют проблемы и время архитектурных памятников.

В центре исследований мы поставили церковь — самый характерный для средневековья тип строения, который — от епископского кафедрального собора до маленькой сельской церквушки — на территории исторического комитата Веспрем, состоящей из трех частей, можно найти всюду уже в первые три столетия существования венгерской государственности. Церковное строительство началось в период становления государствен-

ности и начавшимся одновременно с ним принятием христианства, имевшим два центра — Веспрем и Папа. Таким образом, среди вопросов, связанных с исследованием архитектуры периода Арпадов, первым является исследование церковного строительства в этих двух центрах. Вторым шагом является исследование несомненно существовавших архитектурных влияний, исходящих от этих двух центров. Попробуем доказать, что влияния эти можно найти в сельских церквях, в административном центре комитата, являвшимся одновременно и центром архидиаконства, в селах, принадлежавших королевской крепости, в ранних королевских и церковных поместьях, во владениях родов, сохранивших верность королю, или в поместьях, полученных в награду от короля.

Итак, строителями комитата Веспрем в XI—XII веках были: губернатор, находившийся в зависимости от архидиаконства и епископата, епископство, ранние бенедиктинцы, сама королевская семья и верные ему дворяне. Нам почти неизвестны церкви этого периода, мы даже не знаем, из чего они строились — из дерева или более стойкого материала. Нужно еще исследовать, как архитектура древнего Веспрема укладывалась в общую картину отечественной архитектуры.

С середины XII столетия сохранилось и доходит до нас все большее число документальных данных, а также немалое количество памятников, на основании чего мы можем уже легче реконструировать архитектуру комитата того времени. За постройками, воздвигнутыми королем и земельными магнатами, вышеупомянутыми бенедиктинскими, цистерцианскими и премонстрейскими монастырями, следует строительство церквей сформировавшимся комитатским дворянством, между тем, очевидно, не прекращается строительная деятельность церковных организаций.

Все это нам уже известно благодаря массе найденных при раскопках тесаных камней, нам известна планировка строений, даты строительства. Но нам неизвестна связь между церквями, находящимися в больших строительных центрах и маленьких селах, нам неизвестно, как и под каким влиянием к концу периода Арпадов почти вся территория комитата покрывалась сотнями сельских церквей.

Тибор Коппаны